

פרק מג

ימי הדין והכפרה

במקרא מפורש רק שראש השנה הוא יום תרועה²³⁸ ויום הכיפורים הוא יום כפרה²³⁹. "יום דין" לא הוזכר במקרא כלל.

במשנה מפורש שראש השנה הוא יום דין²⁴⁰, וטעם הדבר משום שאדם הראשון נידון בו ויצא בדימוס, ועוד, שרצה המקום לזכות את ישראל בדינם ורצה לדון את ישראל לפני יום הכיפורים, שנתנה להם תורה זמן כדי שיפשפשו מעשיהם וישובו אל השם²⁴¹. ויש מי שכתב שזמן זה²⁴² נבחר לתשובה משום שהוא זמן חבטת חיטים, ויש צורך בתשובה ותענית למען לא ירום לבבו. ועוד, שהוא זמן העלול למחלות²⁴³.

מקורות מלאים והוספות

²³⁸ במדבר כט א: "ובחודש השביעי באחד לחודש מקרא קודש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו, יום תרועה יהיה לכם".

²³⁹ ויקרא כג כח: "יום כיפורים הוא לכפר עליכם לפני ה' אלוהיכם".

²⁴⁰ משנה ראש השנה פרק א משנה ב: "בארבעה פרקים העולם נידון: בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בראש השנה כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון שנאמר (תהלים ל"ג) היוצר יחד ליבם המבין אל כל מעשיהם, ובחג נידונין על המים".

²⁴¹ ר"ן על הרי"ף ראש השנה טז ע"א ד"ה בראש השנה: "ויש לשאול למה אדם נדון בר"ה יותר מבשאר ימים..."

ותירין דבר זה למדנו מדגרסין בפסיקתא [פסקא כ"ג] בשם רבי אליעזר בפסוק דרשו ה' בהמצאו דתניא בעשרים וחמישה באלול נברא העולם ולפי זה הא דתניא בגמרא דרבי אליעזר אומר בתשרי נברא העולם על גמר ברייתו קא אמרינן דאדם הראשון שבו נגמר העולם נברא ביום שישי דהיינו באחד בתשרי... אמר לו הקדוש ברוך הוא זה סימן לבניך כשם שעמדת לפני בדין ביום זה ויצאת בדימוס כך עתידין בניך להיות עומדים לפני בדין ביום זה ויוצאין בדימוס וכל זה אימת? בחודש השביעי באחד לחודש ומכאן סמך למה אדם נדון בר"ה יותר מבשאר ימים, ואף בשמיים יש אות שמזל החודש הזה מאזנים...

ומיהו אכתי תמיהא לי דתינח לר"א אבל לרבי יהושע דאמר דבניסן נברא העולם אכתי הדרא קושיין לדוכתה למה נדון בר"ה יותר מבשאר ימים, ונ"ל שרצה המקום לזכות את ישראל בדינם ורצה לדון את ישראל בזמן שהוקבע לכפרה ולסליחה שלפי שנתרצה הקדוש ברוך הוא ביוה"כ הוקבע יום סליחה לדורות, לפיכך גזר השם שיהא אדם נידון בר"ה שצדיקים גמורים נכתבים ונחתמים לאלתר לחיים ובינונים הרי גזר דין שלהם אינו נחתם אלא עד יוה"כ שהוא יום סליחה וכפרה, הרי נתנה להם תורה זמן כדי שבו יפשפשו מעשיהם וישובו אל השם, ואפשר עוד שמר"ה ועד יוה"כ התחיל השם להתרצות למשה וביוה"כ נתרצה לו לגמרי, ולפיכך רצה הקדוש ברוך הוא לדון בריותיו בזמן שהוקבע לכפרה וסליחה".

²⁴² הן לגבי ראש השנה והן לגבי יום הכיפורים.

²⁴³ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק י עמוד 141: "ומה שהניחו ז"ל ויעדו בעניין ראש השנה ויום הכיפורים, באמרם (ראש השנה טז ע"ב) 'שלושה ספרים נפתחים בראש השנה'

אמנם במדרש תנחומא משמע להיפך, שבראש השנה חוזרים בתשובה כדי לזכות בדין ביום כיפור²⁴⁴, וכן יש בעוד מקומות שגם ראש השנה הוא יום מחילה²⁴⁵.

בתלמוד הוסיפו שצדיקים גמורים ורשעים גמורים נכתבים ונחתמים בראש השנה, ובינוניים תלויים ועומדים מראש השנה ועד יום הכיפורים, ואז נכתבים לחיים או למיתה²⁴⁶, ואם כן נידונים גם ביום הכיפורים. וכן הביאו

מקורות מלאים והוספות

ואמרם (שם טז ע"ב) 'רשעים גמורים נכתבים ונחתמים לאלתר למיתה וצדיקים גמורים לחיים ובינוניים תלויים ועומדים עד יום הכפורים' – דע לך כי הימים האלה נבחרו לתשובה בהיותם זמן הבעיטה [חבטת חטים], ויצטרך אז לאדם רסן התשובה והתעניות למען לא ירום לבבו כי מלאו פני תבל תנובה והשיקו היקבים תירוש ויצהר.

ואפשר כי בראש השנה האדם נדון כי אז החלה התקופה שהיא קרה ויבשה והיא מתנגדת לטבע יותר משאר התקופות, ואז יצאו החולים לפעל התכלית ויקחו גבול החולים מחליים, וזכרם בא לפני היוצר לחיים ולמוות, כי עבר קציר גם כלה קיץ, ואז יתראה הפעל באדם משנויי העתים כבר חלפו ויראה התכלית אז לחולים מחליים.

גם נכון הוא מה שכתבו החכם אבן עזרא בפרשה הראשונה שהטעם בימים האלו בעבור היכנס חמה במזל מאזניים והמזל ההיא צורתו קבוץ כוכבים מצבם על צורת מאזניים ותוך הצורה צורת אדם כעסן וספרו פתוח בידו, על דרך (משלי טז יא) 'פלס ומאזני משפט ליי', ועל זה אמרו ז"ל שאז שוקלין העונות והזכויות.

²⁴⁴ מדרש תנחומא (ורשא) פרשת וישלח סימן ב: "נתן קולו זה ראש השנה שבו תקיעת שופר, לפני חילו אלו ישראל שהן מזדעזעין וחרדין מקול השופר וחוזרין בתשובה כדי לזכות בדין ביום הכפורים, כי גדול יום ה' ונורא מאוד ומי יכילנו זה יום הכפורים שבו ספרי חיים וספרי מתים נחתמים".

²⁴⁵ בראשית רבה (וילנא) פרשה נו סימן ט: "א"ר חנינא ב"ר יצחק: כל ימות השנה ישראל נאחזים בעבירות ומסתבכין בצרות, ובראש השנה הן נוטלין שופר ותוקעין בו ונוכרים לפני הקדוש ברוך הוא והוא מוחל להם".

מנורת המאור (ר' ישראל אלנקאווה) פרק ג, תשובה עמוד 76: "בראש השנה נברא אדם הראשון, וחטא והקב"ה מחל לו, ואמר לו, כשם שמחלתי לך ביום הזה וכך אני עתיד למחול לבניך ביום הזה".

קהלת רבה (וילנא) פרשה ט: "ערב ראש השנה גדולי הדור מתענין הקדוש ברוך הוא מתיר להם שליש מעונותיהם... ואותן הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים היחידים מתענין והקב"ה מתיר להם עוד שליש מעונותיהם, וביום הכפורים מתענין כולן והקב"ה מתיר להם עוד שליש מעונותיהן עד שמתענין אנשים ונשים וטף מוחל להם הקדוש ברוך הוא את הכל".

²⁴⁶ ראש השנה טז ע"ב: "אמר רבי כרספדאי אמר רבי יוחנן: שלושה ספרים נפתחין בראש השנה, אחד של רשעים גמורים, ואחד של צדיקים גמורים, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורים – נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורים – נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים – תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים. זכו – נכתבין לחיים, לא זכו – נכתבין למיתה".

דעות בתנאים שאדם נידון בכל יום או בכל שעה²⁴⁷.

בנוסח התפילה הלשון היא שבראש השנה נכתבים וביום הכיפורים נחתמים²⁴⁸.

לגבי רגע הדין, אמר האר"י שמי שבוכה בראש השנה וביום הכיפורים בכייה גדולה מאליו – הרי שבאותה שעה דנים אותו²⁴⁹.

לגבי מהותו של הדין בראש השנה, נחלקו האם נידונים בו לעולם הזה²⁵⁰ או לעולם הבא²⁵¹.

מקורות מלאים והוספות

²⁴⁷ ראש השנה טז ע"א: "דתניא: הכל נידונים בראש השנה, וגזר דין שלהם נחתם ביום הכיפורים, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: הכל נידונין בראש השנה וגזר דין שלהם נחתם כל אחד ואחד בזמנו, בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בחג נידונין על המים, ואדם נידון בראש השנה וגזר דין שלו נחתם ביום הכיפורים. רבי יוסי אומר: אדם נידון בכל יום, שנאמר ותפקדנו לבקרים. רבי נתן אומר: אדם נידון בכל שעה, שנאמר לרגעים תבחננו".
²⁴⁸ "וכתוב לחיים טובים", "וחתום לחיים טובים" וכד'.

²⁴⁹ שולחן ערוך האר"י, כוונת ראש השנה סוף סעיף ב (והובא באליה רבה סי' תקפ"ד ס"ק ו): "גם אמר כי מי שבוכה אז [בראש השנה וביום כיפור] מעצמו בבכייה גדולה מאליו – אותה שעה דנין אותו בבית דין של מעלה ונפשו מרגשת, ולזה בא לו הבכייה מאליו".

²⁵⁰ שער הגמול לרמב"ן פרק א אות ב: "זה הדין שאמרו חכמים זיכרונם לברכה שכל אדם נידון בראש השנה, אינו אם יזכה לגן עדן ולחיי העולם הבא או יתחייב לגיהנם ואבדון. שאין אדם נידון בראש השנה אלא לענייני העולם הזה, אם ראוי לחיים ולשלווה או למיתה ויסורין. כך אמרו חכמים בראש השנה (כו א') 'זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון כי חק לישראל הוא משפט לאלוקי יעקב ועל המדינות בו יאמר אי זו לחרב ואיזו לשלום איזו לרעב ואיזו לשובע ובריות בו יפקדו להזכירם לחיים ולמוות'.
אלא כך היא המידה: בראש השנה שוקלין מעשיו של אדם ונכתב ונחתם לזכות ולחובה בעולם הזה כפי מה שמגיע לו בחלקו לפי מעשיו בעולם הזה וכשהאדם נפטר לבית עולמו שוקלין ופוסקין עליו חלקו כפי הראוי לו בעולם הנשמות".

²⁵¹ ראש השנה טז ע"ב: "אמר רבי כרספדאי אמר רבי יוחנן: שלשה ספרים נפתחין בראש השנה, אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין – נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין – נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים – תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכיפורים. זכו – נכתבין לחיים, לא זכו – נכתבין למיתה".

תוס' שם סוף ד"ה ונחתמין לאלתר לחיים: "וכל זה דקרי הכא גבי רשעים מיתה וגבי צדיקים חיים, כלומר: לחיי העולם הבא".

הגהות מיימוניות על הרמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ג: "פירשו התוספות (ראש השנה טז ע"ב ד"ה ונחתמין) דחיים אלו [שנידונים בראש השנה] פירוש לחיי עד, ומיתה זו פירוש לגיהנם. אבל הרמב"ן (בשער הגמול) כתב וז"ל: אין אדם נידון בר"ה אלא לענייני העולם הזה, וזה שאמר לחיים ולמיתה אינם בימים בלבד אלא כל העונשים שבעולם הזה נגעים ומיתת בנים

בספר המנהיג הוסיף שבהושענא רבה תכלית הכפרה, שבו מקיימת חתימת שלושת הספרים²⁵². בזוהר הוסיף שפתקי הדין יוצאים מבית המלך בשמיני עצרת, ואם עושה תשובה שלימה, נקרעים הפתקים²⁵³. הבני יששכר הוסיף שעד סוף חנוכה הוא המשך למסירת הפתקים, ופרושה ימינו לקבל השבים בתשובה²⁵⁴.

גם ללא שאדם נידון למיתה ביום הדין, אפשר שימות באותה שנה מסיבה אחרת, שהגיע הקץ הקצוב לחייו²⁵⁵, או מסיבה מציאותית או טבעית²⁵⁶, כפי שמתים אף בנים קטנים²⁵⁷.

מקורות מלאים והוספות

ועוני וכיוצא בהם כינו אותם חכמים בלשון מיתה, וכינו השכר והגמול הטוב בלשון חיים".

²⁵² ספר המנהיג, הלכות אתרוג, אות לח: "בהושענא רבה מקיימת חתימת שלושת הספרים הפתוחים בראש השנה לפני הקב"ה ונחתמים ביום הכפורים, ובהושענא רבה תכלית הכפרה...".

²⁵³ זוהר כרך א (בראשית) פרשת ויחי דף רכ ע"א: "אי זכי בתשובה ולא שלימתא כדקא יאות, תליין ליה עד ההוא יומא בתראה דעצרת דהוא תמינאה לחג, ואי עבד תשובה שלימתא לקמי מאריה – אתקרו, ואי לא זכי – אינון פתקין נפקין מבי מלכא ואתמסרן בידי דסנטירא, ודינא מתעביד, ופתקין לא מהדרן תו לבי מלכא".

²⁵⁴ הדעה והדיבור (רבי דוד קאהן, האדמו"ר מתולדות אהרן), קונטרס תפכ, עמוד כז: "ומקובל מרביה"ק רבי דוד מדינוב ז"ע שקיבל מאביו הבני יששכר ז"ע שעד אחר זאת חנוכה פרוש ימינו לקבל השבים בתשובה, והוא המשך לזמן מסירת הפתקים".

²⁵⁵ לגבי הקץ הקצוב לחיים ישנה אריכות בפרק מב בכותרת "קץ קצוב לחיים". ואם כן גם מי שלא יקבל את הרעיון של "קץ הקצוב לחיים", יוכל להסכים לדעה שמוות טבעי יכול לקרות גם ללא גזר דין ביום הדין.

²⁵⁶ שו"ת הרשב"ש סימן קצה ד"ה על כן וד"ה אבל בעל: "על כן אני אומר לפי קוצר שכלי, מי שאין בידו עבירה מחייבת מיתה וקוצר ימים מהעקר נשאר על הקץ הקצוב מספר ימי חייו, ובראש השנה אינו נדון לא בחיים ולא במות, אבל נשאר על הקץ הקצוב ובתום קצו ימות אם אין לו מצוה מחייבת אריכות ימיו, וזו היא מיתה בלא חטא. אף על פי שאמרו ז"ל בפרק במה בהמה אין מיתה בלא חטא, אינו מאמר מוסכם, וכמו שכתב הרמב"ן ז"ל בשער הגמול... אבל בעל הקץ הקצוב אינו נכנס בדין החיים והמוות ביום ראש השנה, אבל נכנס לעניין שאר עניני אדם בני ומזוני בריאות וחולי ודומיהם. ואשר לא נכנס ביום הדין בחיים ובמות נשאר בחק האפשר במיתת מגפה ובמיתת מלחמה ודומיהם או מיתה טבעית על ידי רוע הנהגה, וזהו שאמר עליו החכם ויש נספה בלא משפט, וכזהו עובדא דבפ"ק דחגיגה בעובדא דמרים מגדלא נשיא ומרים מקריא דרדקי. ואותן שלא נכתבו בראש השנה בבריאות אם פשעו בעצמם יבואו לידי חולי...".

²⁵⁷ שו"ת הרשב"ש סימן קצה (בהמשך דבריו שם) ד"ה ובוה תסתלקנה: "ובוה תסתלקנה הקושיות שמקשים, בנים קטנים שמת אביהם בעוון מי הם מתים ושא"א לומר שמת בעוון אביו. וכן מי שהיה בראש השנה קטן והגדיל ובאמצע השנה מת מתי נדון, שנ"י כאלו שמתו ברוע הנהגתם או שקצם היה קצר לפי מזג הרכבתם או לפי המזג שנולדו בו. וכן מה שמקשים

המאירי חידש – והוא דעת יחיד בעניין זה²⁵⁸ – שכל הרעיון שהעולם נידון בראש השנה ושלשה ספרים נפתחים בו – הוא מהשתדלות דרכי הדת, להיות לציבור בזה התעוררות מחודשת, אך מצד האמת, משפטי יושרו של הקב"ה אינם מוגבלים בזמן, וידיעתו סובבת ומקפת מאין זמן מוגבל, וספריו פתוחים תמיד, והפנקס פתוח והיד כותבת בכל עת, ואדם נידון בכל יום²⁵⁹.

ימי דין שונים

מלבד ראש השנה, נזכרו דינים נוספים:

אדם נידון מייד לאחר מותו²⁶⁰.

מקורות מלאים והוספות

אם בעוון אבות בנים מתים למה מי שיש לו שני בנים מת אחד ונשאר אחד. אפשר לומר לפי זה שמא זה שמת לא מעון אביו מת אלא מפני שהגיע קצו, ואף אם מת בעוון אביו לא גזרה מדת דינו להמית שני בניו לפי שחטאו לא היה כל כך עצום".

²⁵⁸ וכן נראה שדעת המעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק י עמוד 141: "ועל זה אמרו ז"ל שאז שוקלין העונות והזכויות, להעיר ההמון וליראם למען תהיה יראת יי על פניהם לבלתי יחטאו".

²⁵⁹ חיבור התשובה (למאירי), מאמר ב פרק א ד"ה ואצל אבי העזרי: "והוא אמרם בסתרי דבריהם, שלשה ספרים נפתחים בראש השנה אחד של צדיקים גמורים ואחד של רשעים ואחד של בינונים, צדיקים גמורים נכתבים ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורים נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, של בינונים תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים, זכו נכתבין לחיים, לא זכו נכתבין למיתה, נשא משלו תחילה על דרך שלשה ספרים נפתחין, נמשך אל הצורה הנזכרת, עם היות הלשון מפורסם גם כן האמרו על היות המעשים ידועים אצלו כאמרו 'מספרך אשר כתבת', והוא אמרם במשנת חסידים 'וכל מעשיך בספר נכתבין', ואמר שהם נפתחין בראש השנה על צד מה שבארנו.

וזה מהשתדלות דרכי הדת להיות להם בזה הערה והתעוררות לענייני מוסר, וכן בלשון המאירי במקומות רבים 'דרך הערה אמרו' מחודשת בזמן ידוע ובא כלל עניינו למצרף, והגבלת הזמן אמנם יהיה מצד עצמו [של האדם], לא לייחד ולהגביל הזמן במשפטי יושרו [של הקב"ה], כי הוא יתברך לא נסגרו ספריו לעולם עד שיפתחו בראש השנה.

והוא אצלי אמרם אין ב"ד של מעלה נכנסין לדין אלא אם כן קדשו ב"ד של מטה את החודש, כבר התבאר זה על פי קצת מפרשים, ואצלי לפרש על זה הצד אמרם ע"ה בארבעה פרקים העולם נידון, והוא באור נכון.

וכבר העיד וגילה האמת ר' יוסי ע"ה באמרו, אדם נדון בכל יום [שלא כדברי הגמרא ראש השנה טז ע"א, שאמרה על המשנה 'בארבעה פרקים העולם נידון' – 'מני מתניתין? לא רבי מאיר, ולא רבי יהודה, ולא רבי יוסי, ולא רבי נתן], ועל צד משל להיות המעשים ידועים, ומשל הספר בא מזה מאמר נכבד לר' עקיבא השלם במשנת חסידים, האריך בו על אופני התשובה, והיות ידיעתו ית' סובבת ומקפת מאין זמן מוגבל והוא אמרו, הכל נתון בערבון וגו', הפנקס פתוח והיד כותבת וכו', והחכם השלם כיוון בזה המאמר להעיר האדם על ענייני עצמו והשתדלו בסבב לעצמו אופני שלמותו".

²⁶⁰ ברכות כח ע"ב: "וכשחלה רבי יוחנן בן זכאי, נכנסו תלמידיו לבקרו. כיון שראה אותם התחיל לבכות... ועכשיו שמוליכים אותי לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שהוא

מפורש בנביא שעתיד הקב"ה לדון את כל הגוים בעמק יהושפט²⁶¹, והוא יום הדין הגדול²⁶² והנורא²⁶³. לגבי דין זה נחלקו האם הוא רק לאומות העולם²⁶⁴ או גם לישראל²⁶⁵. יהיה יום דין כשיחיו המתים²⁶⁶, ובפשטות הוא אותו הדין שבעמק יהושפט²⁶⁷.

אם כן אפוא ישנם שלושה דינים: בראש השנה שבכל שנה, לאחר פרידת הנשמה מהגוף, יום הדין הגדול אחר שיחיו המתים²⁶⁸.

מקורות מלאים והוספות

חי וקיים לעולם ולעולמי עולמים, שאם כועס עלי – כעסו כעס עולם, ואם אוסרני – איסורו איסור עולם, ואם ממיתני – מיתתו מיתת עולם, ואיני יכול לפייסו בדברים ולא לשחדו בממון, ולא עוד, אלא שיש לפני שני דרכים, אחת של גן עדן ואחת של גיהנם, ואיני יודע באיזו מוליכים אותי...".

²⁶¹ יואל ד א"ב: כי הנה בימים ההמה ובעת ההיא, אשר (אשוב) [אשיב] את שבות יהודה וירושלים. וקיבצתי את כל הגוים והורדתי אל עמק יהושפט, ונשפתי עמם שם על עמי ונחלתי ישראל אשר פזרו בגוים ואת ארצי חילקו".

²⁶² דרשת הרמב"ן לראש השנה, מהדורת תש"ס עמוד טז: "עוד הזכירו חכמים שיום הדין הוא לעתיד לבוא בזמן תחיית המתים כמו ששינו (סנהדרין ק"ז ע"ב) דור המבול אין להם חלק לעולם הבא ואין עומדין בדין, אנשי סדום אין להם חלק לעוה"ב אבל עומדין בדין, ויום הדין זה מזכירין אותו רבותינו ז"ל בהגדות ובמדרשים וקורין לו יום הדין הגדול".

²⁶³ מלאכי ג כג: "הנה אנוכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא".

רד"ק שם: "לפני יום המשפט, והוא יום השם הגדול והנורא".

מצודת דוד שם: "לפני בוא יום ה' הגדול והנורא, הוא יום הגמול".

²⁶⁴ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר ראשון פרק יז: "יצאתי בעקבי המקובלים ומצאתי בספר הכוונות להרי"א ז"ל... כי יום הדין הגדול אינו אלא לאומות העולם".

²⁶⁵ מדרש משלי (בובר) משלי פרק י פסוק א: "אמר ר' ישמעאל בוא וראה כמה קשה יום הדין שעתיד הקדוש ברוך הוא לדון את כל העולם כולו בעמק יהושפט. בזמן שתלמידי חכמים באים לפניו, אומר לכל אחד מהם: כלום עסקת בתורה?...".

נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל), בהמשך דבריו שם (מאמר ראשון פרק יז): "ויותר נכון אצלי שכאן פירש הכתוב שהדין יהיה כולל לבני ישראל ואומות העולם".

²⁶⁶ רש"י ראש השנה טז ע"ב: "ליום הדין – כשיחיו המתים".

תוספות שם: "ליום הדין – כשיחיו המתים, כדמוכח קרא. ואף על פי שכבר נידונו אחר מיתתן בגן עדן או בגיהנם מפני הנפש, עדיין יהיה דין אחר אם יזכהו לחיי העולם הבא שהוא קיים לעולם, ויש שכבר קיבלו דינם בגיהנם ומתוך כך שמא יזכו".

²⁶⁷ כדברי מעייני הישועה דלקמן.

²⁶⁸ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר ראשון תחילת פרק יז: "וכפי מה שכתב [הרמב"ן] בספר הגמול שלו, להקב"ה שלושה מיני דינים בעולמו: הדין הראשון בכל שנה ושנה ביום ראש השנה, אשר בו נידונו בני אדם איזו לחרב איזו לשלום איזו לרעב איזו לשובע ובריות בו יקדו להזכירכם לחיים ולמוות. השני הוא לנשמה לאחר פרידתה מן הגוף, שאם

יש מבני הדור האחרון שביאר את הצורך בשלושת הדינים הללו. שבדין בראש השנה הרי מדובר בחיי האדם, ולכן יש התחשבות בהשפעת העונש על קרוביו, ולכן יש צורך בדין נוסף לאחר מותו, שאז עונשו יכול להיות שלם בלי שישפיע על קרוביו. ועדיין, בדינים אלה לא יכולה להיות התחשבות שלימה בהשפעת מעשיו על אחרים, בהם בניו תלמידיו והדורות הבאים אחריהם, ולכן יש צורך בדין נוסף בסיום המחזור העולמי של האנושות, לאחר גמר כל המעשים.²⁶⁹

מקורות מלאים והוספות

זכתה יורשת גן עדן ואם לאו יורדת לגהנום... השלישי יום הדין הגדול אחר שיחיו המתים, שבו כל האדם נידון כפי מעשיו.

וכן משמע מהריטב"א ראש השנה יז ע"א ד"ה לכך: "מוחלין לו לגמרי ג' עונות שחטא והם כאילו לא עשאם, ומרביעי ואילך הוא שחושבין לו. ואין זה הדין אלא בדין הראשון שלו אחר שהיה בר מצוה, הן בראש השנה כשדנין ענייני העולם, הן בשנת מיתתו כשדנין ענייני נפשו, הן ביום הדין הגדול והנורא".

²⁶⁹ מאור הבחירה (הרב יוסף צבי וינר) פרק יג אותיות ב"ד: "והדברים צריכים הסבר לשם מה צריך אדם שלוש פעמים בדין על אותם מעשים שעשה שהרי לאחר מותו ודאי שלא נתווספו מעשים על מעשיו שיצטרך לעמוד עליהם בדין. וכמו"כ מה פשר עיתוי זמני ימי דין אלה: א. בכל ר"ה, ב. עם מותו, ג. אחרי מותו...

הבחינה השנייה של קביעת העונש הצורך השווה לכל מן הנמנע הוא אף בדין שמים. כי אם ישפטו באותו עונש אזי יגרם אי צדק בסבל משפחת האחד, ואם נתחשב בסבל המשפחה ונמנע מעונש בעל המשפחה יראה אי צדק מבחינת מעשה החטא, שהרי שניהם עשו אותו מעשה חטא. וא"כ האיך יקבע משפט יושר צדק ואמת מוחלט. משום כך אמנם נקבע בדין שמים יום דין שני לאדם מלבד דינו בימי חייו בכל שנה בר"ה ויוה"כ שהוא משפט יחסי בהכרח כאמור לעיל, ידון האדם עם מותו דין מיוחד מקיף וממצה על כל דרכיו בימי חייו. עתה אפשר למצות עימו את הדין ולקבוע עונשו לפי מעשיו, שהרי אחר מותו אינו קשור לשום גורם יחידי, הוא עם נשמתו, ואת עונשו ישא הוא עצמו...

אלא שעדיין לא מייצינו את משפט הצדק עד תומו... כי אף אם מעשה החטא ישווה בין אדם לאדם, בכל זאת יתכן הבדל גדול מבחינת השפעת מעשה החטא על אחרים, הם הם פירות המעשים כפירות שהם תוצאת העץ, כן השפעת החטא על הזולת הוא תוצאת החטא. והנה השפעת פירות המעשים אינם מוגבלת לתקופת חיי האדם, שהרי אפשר כי תוצאת מעשה חטא של אדם מפורסם שנעשה בפרהסיא ישפיע על הזולת אף זמן רב אחרי מותו, ויתכן גם כי השפעתו תימשך לדורות מאב לבנו ומרב לתלמידו, וא"כ לכל המעשים האלה יהי חלק לחוטא הראשון והקולר יהי תלוי מבחינה מסויימת בצווארו שהרי הוא שגרם לכל תגובת שרשרת זו...

מכאן שהכרח לקבוע קיום יום דין שלישי על האדם עם סיום המחזור העולמי של האנושות לאחר גמר כל המעשים בעולם עם פתיחת עידן חדש בעולם עידן אשר לא יחשבו עוד המעשים לבחינת שכר ועונש או אז אפשר יהי למצות את מעשי האדם עד תומם על כל תוצאותיהם והשפעותיהם הנמהרות. אז ימוצה הדין עם האדם על מעשיו וייגזר עונשו הצורך לכל דקדוקיו, הוא הוא יום הדין הגדול והנורא המוזכר בדברי אחרון הנביאים מלאכי, והאריכו בו חז"ל עם סיום העוה"ז על פתחו של העוה"ב בגמר המחזור העולמי של עולם

כתוב באגדה שבתלמוד, ששמואל התיירא מיום דין גם לאחר מותו²⁷⁰. האור החיים כתב שהתיירא מאותו יום הדין שבעמק יהושפט²⁷¹, והאברבנאל כתב שהתיירא מהדין שאדם נידון בהיפרד נפשו מגופו, בתוך שנים עשר חודש לקבורתו²⁷², ואם כן ישנו דין נוסף²⁷³.

האברבנאל חידש שיום הדין בעמק יהושפט, אין כוונתו כלל למשפט, שהרי כל אדם כבר נשפט בשעת מיתתו, אלא כוונתו שיעשה ה' נקם בכל הגויים אשר הרעו לישראל ובמתים שיקיצו כדי שיקבלו עונשם לעיני החיים²⁷⁴.

השאלות בימי הדין

מפורש באגדה שבתלמוד שבשעה שהאדם נכנס לדין שואלים אותו שש

מקורות מלאים והוספות

המעשים ותחילת עולם השכר.

²⁷⁰ חגיגה ד ע"ב: "רבי אלעזר כי מטי להאי קרא בכי: ויאמר שמואל אל שאול למה הרגזתני להעלות אתי. ומה שמואל הצדיק היה מתיירא מן הדין, אנו – על אחת כמה וכמה! שמואל מאי היא? דכתיב ותאמר האשה אל שאול אלהים ראיתי עלים, עולים – תרי משמע, חד – שמואל, ואידך – דאזל שמואל ואתייה למשה בהדיה. אמר ליה: דלמא חס ושלום לדינא מתבעינא, קום בהדאי דליכא מילתא דכתבת באורייתא דלא קיימתייה".

²⁷¹ אור החיים דברים כו י: "והוא סוד המשפט שישפוט ה' לעתיד לבוא בעמק יהושפט (מדרש תהלים ח'), שממנו פחד ורדב שמואל כשהעלתו בעלת אוב (חגיגה ד ע"ב)".

²⁷² ספר מעייני הישועה (האברבנאל) מעיין ח תמר ז ד"ה וההודעה הו': "ואמנם מה שאמר ששמואל היה מתיירא שמא נקרא לדין לא כיוונו על הדין הגדול לעתיד לבוא כי הוא היה נאמן נביא לה' ולא נפל מכל דבריו ארצה ואיך יטעה בחשבונו בהיות מן הזמן ההוא עד התחייה כשלושת אלפים שנה, וגם כי לדעת הרב הנחמני יהיה יום הדין אחר התחייה ואם שמואל עדיין לא חיה ולא קם מקברו בתחייה איך יחשוב שהיה נקרא לדין. אבל הם כוונו לומר כי לפי שהיה זה בתוך שנים עשר חודש לקבורתו חשב שמא נקרא לדין באותו דין שני שהאדם נדון בהיפרד נפשו מגופו שהוא באותם שנים עשר חודש".

²⁷³ מאידך, האברבנאל עצמו שם סובר שאין משפט בעמק יהושפט, כדלקמן בסמוך.

²⁷⁴ מעייני הישועה (לאברבנאל) מעיין ח תמר ז ד"ה וההודעה הו': "שהרמב"ן כתב בשער הגמול אשר לו, שיש אצלינו ג' דינים... והדין השלישי הוא לעתיד לבוא למתים שיקומו בתחייה וישפוט ה' כל הקמים... והוא יום הדין הגדול... זה דעת הרמב"ן והוא עצמו דעת הגאון רבי סעדיה שקדמו בדעות האלה, וגם רבים מחכמי עמנו שהיו לפניו ולאחריו. אבל אחרי בקשת המחילה מכבוד תורתם, אין רוחי נוחה בדבריהם ואין דעתי סובל דבר זה... כי כיוון שכבר בשעת המיתה נידון ונגזר אם לזכות אם לחובה... ולמה אם כן ייכנס באחרית הימים פעם אחרת בדין שלישי?

ומלבד שהסבר לא תסבלהו, הנה עוד לא נמצא בכתוב ולא בדבריהם ז"ל דבר מורה עליו, לפי שמה שנאמר 'כי ידין ה' עמו' עניינו שינקום נקמתו מאויביו... ומזה המין הוא מה שניבא יואל 'וקיבצתי את כל הגויים והורדתים אל עמק יהושפט ונשפטתי שם עמהם...' ועניין היעוד הזה, שבזמן ביאת משיחנו יעשה ה' יתברך נקם בכל הגויים אשר הרעו לישראל וגם המתים יקיצו ויעורו משנתם כדי שיקבלו עונשם לעיני החיים".

שאלות, ובראשם "נשאת ונתת באמונה"²⁷⁵. אמנם נחלקו הראשונים האם אכן זוהי השאלה הראשונה²⁷⁶, או שקודמת לה שאלה האם עסק בתורה²⁷⁷. ויש מהראשונים שהביא בשם המדרש את השאלה "עסקת במעשה מרכבה"²⁷⁸.

ובמדרש אחר יש נוסח שונה, ובו רק שתי שאלות: "כלום עסקת בתורה ועשית גמילות חסדים לפני"²⁷⁹. שאלות אלו ועוד שאלות נמצאות במדרש גם כשאלות ששואל מלאך המוות את האדם קודם שיוצאת נשמתו²⁸⁰.

ביום הדין שעתיד הקב"ה לדון בעמק יהושפט, תלמידי חכמים נשאלים

מקורות מלאים והוספות

²⁷⁵ שבת לא ע"א: "אמר רבא: בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו: נשאת ונתת באמונה, קבעת עתים לתורה, עסקת בפריה ורביה, צפית לישועה, פלפלת בחכמה, הבנת דבר מתוך דבר? ואפילו הכי: אי יראת ה' היא אוצרו – אין, אי לא – לא".

²⁷⁶ תוספות קידושין מ ע"ב ד"ה אין: "אין תחילת דינו של אדם אלא על דברי תורה – והא דאמר בפרק במה מדליקין (שבת לא.) כשמכניסין אדם לדין אומרים לו נשאת ונתת באמונה, היינו דווקא לעניין שאלה ששואלין לו על משא ומתן, אבל מ"מ נפרעים ממנו תחילה על שלא קבע עיתים לתורה".

²⁷⁷ תוספות הרא"ש קידושין מ ע"ב ד"ה אין: "אין תחילת דינו של אדם אלא על דברי תורה. והא דאמר ר' בפ"ב דשבת ששואלים לו נשאת ונתת באמונה קבעת עיתים לתורה, מ"מ מתחילה שואלים לו אם עסק בתורה וגם עדיין צריך שיקבע עיתים לתורה".

²⁷⁸ ראבי"ה תשובות ובאורי סוגיות סימן אלף קנה: "אמר רבא בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו: נשאת ונתת באמונה, קבעת עתים לתורה, נתעסקת בפריה ורביה, צפית לישועה, פלפלת בחכמה, הבנת דבר מתוך דבר. ואפילו הכי אי איכא יראת ה' אין אי לא לא. ובמדרש קהלת גרסינן: עסקת במעשה מרכבה וכו' כדאיתא התם". לפנינו לא נמצא כן במדרש קהלת, אלא במדרש משלי (שיובא לקמן) לגבי הדין בעמק יהושפט, שבו שואלים "צפית במרכבה".

²⁷⁹ מסכת חיבוט הקבר, תחילת פרק חמישי (נמצא בספר ראשית חכמה שער היראה פרק יב ובאוצר המדרשים "גן עדן, גיהנום"): "בשעת הדין אומר לו הקדוש ברוך הוא לאדם: טורח גדול היה לי עליך משיצרתך במעי אימך ולא היית נפל, וכשיצאת לאוויר העולם תיקנתי לך מזונות והצלתיך מן הייסורין, כלום עסקת בתורה ועשית גמילות חסדים לפני? אם יש בו דברים הללו – פוטרין אותו מייד הדין, ואם לאו – מוסרין אותו לה' מלאכי חבלה כנגד ה' חומשי תורה הם..."

²⁸⁰ מסכת חיבוט הקבר, פרק רביעי (נמצא בספר ראשית חכמה שער היראה פרק יב ובאוצר המדרשים "גן עדן, גיהנום"): "אמרו: בשעה שאדם נפטר מן העולם, לא די שהוא נבהל ממלאך המוות שכולו מלא עיניים וחרבו שלופה בידו, אלא שואל לו: כלום עסקת בתורה ובגמ"ח והמלכת לקונך בשחרית וערבית והמלכת את חברך בנחת רוח? אם יש בו דברים הללו – זורק אותה טיפה לתוך פיו ויוצאת נשמתו בלא צער כמושך נימא מחלב, ואם אין בו דברים הללו – יוצאה נשמתו מגופו כגרירת קוצים מן הצמר".

שאלות רבות על כל חלקי התורה²⁸¹.

ובכלל, חז"ל המדרשים והפייטנים הרבו בתיאורים מוחשיים של הדין, כמו גם תיאורי העונשים, שאין כמותם על מנת לעורר בנו את היראה.

מקורות מלאים והוספות

²⁸¹ מדרש משלי (בובר, מתקופת הגאונים) פרק י פסוק יז ד"ה אורח לחיים (והובא בקצרה בביאור הלכה (במשנה ברורה) סי' קנה סעיף א ד"ה עת ללמוד): "אמר ר' ישמעאל בוא וראה כמה קשה יום הדין שעתיד הקדוש ברוך הוא לדון את כל העולם כולו בעמק יהושפט. בזמן שתלמידי חכמים באים לפניו אומר לכל אחד מהם: כלום עסקת בתורה? אמר לו: הן, אומר לו הקדוש ברוך הוא: הואיל והודית, אמור לפני מה שקרית, ומה ששנית בשיבה, ומה ששמעת בשיבה. מכאן אמרו כל מה שקרא אדם יהא תפוש בידו, ומה ששנה כמו כן, שלא תשיגהו בושה ליום הדין. מכאן היה ר' ישמעאל אומר: אוי לה לאותה בושה, אוי לה לאותה כלימה, ועל זה בקש דוד מלך ישראל בתפלה ובתחנונים לפני המקום ואמר ה' בוקר תשמע קולי בוקר אערוך לך ואצפה...

בא מי שיש בידו תלמוד, הקדוש ברוך הוא אומר לו בני הואיל ונתעסקת בתלמוד, צפית במרכבה, צפית בגאווה שאין הנייה בעולמי אלא בשעה שתלמידי חכמים יושבים ועוסקים בתורה מציצין ומביטין ורואין והוגין המון התלמוד הזה, כיסא כבודי היאך הוא עומד, רגל הראשונה במה היא משמשת, שנייה במה היא משמשת (ג' במה היא משמשת, ד' במה היא משמשת), חשמל היאך הוא עומד, ובכמה פנים הוא מתהפך בשעה אחת, לאי זה רוח הוא משמש, הבקר היאך עומד, כמה פנים של זוהר נראין בין כתפיו, לאיזה רוח משמש (כרוב היאך הוא עומד, לאי זה רוח הוא משמש). גדולה מכולם עיון כיסא הכבוד היאך הוא עומד, עגול הוא כמין מלבן, ומתוקן הוא, כמה גשרים יש בו, כמה הפסק בין גשר לגשר, וכשאני עובר באי זה גשר אני עובר, ובאי זה גשר האופנים עוברים, ובאי זה גשר הגלגלים עוברים. גדולה מכולם מציפורני ועד קודקודי, היאך אני עומד, כמה שיעור בפיסת ידי, וכמה שיעור אצבעות רגליי. גדולה מכולם כיסא כבודי היאך הוא עומד, לאי זה רוח הוא משמש, באחד בשבת לאיזה רוח הוא משמש, בשני בשבת לאיזה רוח הוא משמש, בשלישי בשבת לאיזה רוח הוא משמש, ברביעי בשבת, בחמישי בשבת, בששי בשבת, לאיזה רוח משמשין, וכי לא זהו הדרי, זהו גדולתי זה הדר יופיי שבניי מכירין את כבודי במידה הזאת, ועליו אמר דוד מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית מלאה הארץ קנייניך. מכאן היה ר' ישמעאל אומר אשרי תלמיד חכם שהוא משמר תלמודו בידו, כדי שיהא לו פתחון פה להשיב ליום הדין לפני בוראו, לכך נאמר אורח לחיים שומר מוסר, אבל אם עזב תלמודו והניחו, משיגו בושה וכלימה ליום הדין לכך נאמר ועוזב תוכחת מתעה, אמר ר' בנאה שהקב"ה מרחיקו מלפניו.